

MŁODZI KONSERWATORZY W KULTUROWYM TYGLU, CZYLI PRAKTYKI W LIBANIE STUDENTÓW WYDZIAŁU KONSERWACJI I RESTAURACJI DZIEŁ SZTUKI, AKADEMII SZTUK PIĘKNYCH W WARSZAWIE

Anna Tomkowska

Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki,
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie,
ul. Wybrzeże Kościuszkowskie 37, 00-379 Warszawa
Email: Ania13tomkowska@gmail.com

ABSTRAKT

Cel badań. Podsumowanie dotychczasowych osiągnięć w postaci efektów prac konserwatorskich, jak również spojrzenie na szerszy aspekt edukacyjny praktyk studenckich Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie realizowanych w kraju, odmiennym kulturowo od Polski.

Metoda badań. Ocena i analiza efektów prac *in situ* oraz badania literatury tematu.

Wyniki. W oparciu o analizę przedstawionych efektów prac oraz badania literatury tematu, dokonano podsumowania dotychczasowych wyników prac konserwatorskich, prowadzonych w ramach misji studenckich Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie.

Wnioski. W efekcie wieloletnich prac udało się zakonserwować cenne średnio-wieczne malowidła ściennie. Ponadto wieloletnie doświadczenia prowadzenia praktyk studenckich prezentują wypracowane i sprawdzone działania z zakresu kształcenia zawodowego przy jednoczesnej realizacji założeń edukacji międzykulturowej.

Słowa kluczowe: konserwacja, restauracja, prace konserwatorskie w Libanie, praktyki studenckie, średniowieczne malowidła ściennie

Young conservators in the crucible of culture - work experience in Lebanon of students from the Department of Conservation and Restoration of Art Works at the Academy of Fine Art, Warsaw

ABSTRACT

Purpose of research. A summary of achievements and effects of conservation work, as well as a look at the wider aspects of the educational practices of internship of the Faculty of Conservation and Restoration of Works of Art Academy of Fine Arts in Warsaw carried out in the country fundamentally culturally different than Poland.

The method of research. Evaluation and analysis of results of the activities *in situ* and research of literature relevant to the topic.

Results. Based on analysis presented, results of work and research of literature relevant to the topic, the text summarizes the up to date results of conservation work carried out within the framework of internship of the Department of Conservation and Restoration of Works of Art Academy Fine Arts in Warsaw.

Conclusions. As a result of many years of work it has been managed to preserve the valuable medieval wall paintings. Moreover, many years of experience conducting student placements represent developed and proven actions in the field of vocational training while achieving the objectives of intercultural education.

Keywords: conservation, restoration, restoration works in Lebanon, student's internship, medieval wall paintings.

WSTĘP

W 2016 roku minęła dwudziesta rocznica działań polskich misji konserwatorskich i archeologicznych w Libanie. Z tej okazji, w Institut Français du Proche-Orient w Bejrucie, odbyła się konferencja naukowa połączona z wystawą pt. *People, Places, Monuments. 20 years of Polish-Lebanese Cooperation in Archaeology and Conservation*. Dwadzieścia lat to dobra perspektywa do podsumowania dotychczasowych osiągnięć w postaci efektów prac.

Jednym z istotnych elementów prac polskich zespołów działających na terenie Libanu są praktyki studenckie Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Praktyki od lat prowadzone są przez doktora habilitowanego Krzysztofa Chmielewskiego, obecnego prodziekana wydziału. W ramach praktyk studenci mają szansę pracować z obiektami wyjątkowej klasy, jednocześnie niemniejszy nacisk kładziony jest na aspekt poznawczy kultury i historii kraju, w którym prowadzone są działania konserwatorskie.

Podstawową zaletą prowadzenia praktyk dla studentów Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie poza ojczystym krajem jest możliwość uświadomienia istoty rozpoznania kontekstu obiektów pochodzących z innego kręgu kulturowego. Daje to sposobność zrozumienia nowych symboli, interpretacji nieznanych jak dotąd przedstawień ikonograficznych, a także rozpoznania funkcji obiektów, które dla osób z naszego kręgu kulturowego są obce.

LIBAN, KONTEKST HISTORYCZNY

Liban to państwo w zachodniej Azji, leżące na obszarze Bliskiego Wschodu. Od zachodu granice kraju ograniczone są wybrzeżem Morza Śródziemnego, od wschodu szczytami Gór Libanu. Właśnie od pokrytych śniegiem gór kraj wziął swoją nazwę. Pochodzenia słowa Liban [arab. لبنان] należy szukać w językach semickich, gdzie oznacza ono biały lub mleko (Nimeh, 2006).

Liban ma tylko dwóch sąsiadów, od wschodu potężną (choć obecnie owładniętą wojną domową) Syrię oraz od południa Izrael. Cała powierzchnia kraju wynosi ok 10 000 km². Mimo niewielkiego zasięgu terytorialnego, Liban jest krainą pełną różnorodnych pejzaży, tradycji i obiektów dziedzictwa materialnego.

Tereny obecnego Libanu to miejsce gdzie krzyżowały się od wieków szlaki handlowe lądowe i morskie. Już od starożytności na te tereny handlarze przywozili wraz

z towarami własne tradycje, obyczaje i wierzenia. Do dziś Liban charakteryzuje się współistnieniem różnych grup religijnych i etnicznych o odmiennych obyczajach, kultywując długą tradycję otwartości.

Współczesne społeczeństwo Libanu składa się z przedstawicieli różnych grup religijnych. Są to przede wszystkim społeczności chrześcijańskie (maronici, greccy ortodoksi grekokatolicy) oraz muzułmańskie (sunnici, szyici i druzowie). Dużą grupę mieszkańców kraju stanowią przedstawiciele diaspory ormiańskiej (Salibi, 2003). Społeczny podział pod względem religijnym odciska się na mapie Libanu. Północna część kraju zamieszкана jest przede wszystkim przez chrześcijan, południe zajmują głównie muzułmanie, jednak w wielu miastach np. w Bejrucie, przedstawiciele wielu wyznań mieszkają razem.

Wśród tak wielu różnic wspólnym mianownikiem dla całego narodu jest historia terenów, które zajmuje współczesny Liban. Historia terenów dzisiejszego Libanu pełna jest konfliktów o charakterze lokalnym, jak i wielkich konfliktów zbrojnych. Na niewielkim terytorium zamieszkiwanym przez różne grupy religijne dochodziło do rywalizacji o dominację i podział strefy wpływów. Często antagonizmy wśród Libańczyków podsycane były przez władze obcych krajów. Sprzeczne interesy przedstawicieli poszczególnych grup prowadziły do długoletnich sporów rozwiązywanych przy pomocy argumentów przemocy (Fisk, 2002).

Kulturę starożytną na tych terenach zapoczątkowali Fenicjanie. Założyli oni pierwsze miasta portowe na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego (Salibi, 2003). Posługiwali się oni dialektem języka semickiego, zwanego językiem kananejskim (Uberti, 2010). Fenicjanie uważani są za twórców pierwszego pisma alfabetycznego i choć do dziś nie zachowało się wiele materiałów źródłowych, przyjęło się twierdzić, że przejęli oni wiele wynalazków od starszych, sąsiednich kultur. Fenicjanom zawdzięczamy między innymi udoskonalenie technologii wytapiania szkła, kruszców oraz metali. Fenicjanie postrzegani są do dziś jako lud przedsiębiorczych handlarzy i żeglarzy, to im przypisuje się wynalezienie pieniądza jako środka płatniczego. Współcześni Libańczycy sami o sobie czasami mówią, że są potomkami Fenicjan.

W VI w. p.n.e. fenickie miasta portowe podbite zostały przez Persów wędrujących na zachód. Podboje Persów zakończyły dominację kultury fenickiej na tym obszarze. Dwieście lat później tereny zajęte przez Persów podbiła armia Aleksandra Wielkiego. Terytorium obecnego Libanu po śmierci Aleksandra włączone zostały do Państwa Seleucydów (Wipszycka & Bravo, 1992).

W roku 64 p.n.e. prowincję zwaną Syrią, na terenie której znajdowały się ziemie obecnego Libanu, podbił Pompejusz Wielki, przyłączając nowe obszary do Cesarstwa Rzymskiego (Krawczuk, 1994). Kolejno tereny Libanu i Syrii znajdowały się pod panowaniem Bizancjum, a w VII w., wraz z podbojami Islamu, obszar włączony został do ziem podlegających muzułmańskim dynastiom. Okres dominacji arabskiej na terytorium dzisiejszego Libanu na krótko przerwały krucjaty i powołanie na tym terenie czterech państw łacińskich (Chmielewski, 2013).

Od XVI w. do 1918 roku terytorium obecnego Libanu znajdowało się na obszarze Imperium Osmańskiego. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, zarządzo-ny został nowy porządek geopolityczny. W wyniku traktatów dzielących ziemie po upadku Imperium Osmańskiego w 1920 roku powołano nowe państwa Liban oraz

Syrię, które przydzielono do terytorium mandatowego Francji. Nowy podział był wynikiem postanowień zawartych w rezolucji z konferencji w San Remo mającej miejsce 15 kwietnia 1920 roku (Zdanowski, 2010). Od lat czterdziestych XX w. Liban jest państwem niepodległym.

Do dziś wpływy francuskie są wyraźne na terenie Libanu. Francuski po arabskim jest drugim językiem oficjalnym, nauczonym w szkołach. W trakcie trwania francuskiego mandatu, powołana została konstytucja, która do dziś obowiązuje w Libanie. Według tego aktu prawnego, najwyższe stanowiska w rządzie przypadają przedstawicielom określonych grup religijnych. Zgodnie z konstytucją, prezydentem kraju może zostać tylko chrześcijanin maronita, za to stanowisko premiera przypada przedstawicielowi muzułmanów, sunnicie (Madeyska, 2003). Konstytucja i narzucony podział wpływów dla poszczególnych grup religijnych w rządzie, zapewnia w Libanie po dziś dzień niepewną równowagę sił.

W okresie mandatu francuskiego, z poziomu decyzji podjętych na szczeblu rządowym, zainicjowane zostały próby stworzenia prawnej ochrony dla dziedzictwa materialnego Libanu. Od lat dwudziestych XX w. uchwalono główne rozporządzenia w kwestii ochrony obiektów zabytkowych z terenów Libanu. Kolejne akty prawne i zarządzenia były uzupełniane o dodatkowe aktualizacje (Chmielewski, 2013). Dziś na straży materialnego dziedzictwa Libanu stoją przede wszystkim służby administracyjne, odpowiedzialne za ochronę zabytków, takie jak Departament Starożytności Libanu czy Ministerstwo Turystyki i Kultury Libanu.

Tocząca się w latach 1975-1991 wojna domowa w Libanie jest określana mianem jednego z najkrwawszych konfliktów 2 poł. XX w. Powody wybuchy konfliktu są bardzo złożone, jednak wielu upatruje głównej przyczyny w sporze powstałym na skutek rozbieżności interesów poszczególnych grup wielokulturowego społeczeństwa. W wyniku działań wojennych kraj popadł w ruinę. Efektem toczących się latami walk są nieodwracalne zniszczenia i liczne grabieże cennych zabytków (Fisk, 1991).

POCZĄTEK DZIAŁAŃ KONSERWATORSKICH W LIBANIE

Już w cztery lata po zakończeniu działań wojennych do Libanu przyjechały pierwsze misje archeologiczne pod kierunkiem doktora habilitowanego Tomasza Waliszewskiego z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. W następnym roku do misji dołączyli także konserwatorzy z warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Celem realizowanych przez konserwatorów prac było zabezpieczenie i konserwacja wczesno-bizantyńskiej mozaiki z bazyliki w miejscowości Chhim.

Chhim znajduje się ok 40 km na południe od Bejrutu w górach Iqlim el-Kharrub. Prowadzone na terenie stanowiska Qasr Chhim badania archeologiczne wykazały, że pierwsze, częściowo zachowane zabudowania powstały w tej lokalizacji na początku okresu rzymskiego. Pod koniec V w. na terenie wioski wybudowano niewielką trójnawową bazylikę. Mała, wiejska świątynia posiadała trzy wejścia prowadzące przez narteks do trzech naw (Waliszewski, Kowalski, & Witecka, 2008). Posadzka we wnętrzu ozdobiona została mozaiką z przedstawieniami zwierzęcymi i geometrycznymi. Szczególnie bogato zdobiona była mozaika w części prezbiterium. W trakcie sondażu archeologicznych odnaleziono cenny fragment mozaiki z inskrypcją przy wejściu do

nawy południowej. Dzięki tekstowi z inskrypcji możliwe było wyznaczenie dokładnej daty powstania kościoła. W ramach misji konserwatorskich prowadzonych przez trzy sezony (1996-1999) mozaika w bazylice była systematycznie oczyszczana i wzmacniana. Z powodu złego stanu zachowania oryginalnej materii, podjęto decyzję o zabezpieczeniu i zdjęciu bogato dekorowanej mozaiki z prezbiterium. Przeniesienie mozaiki z prezbiterium umożliwiło archeologom wykonanie dalszych sondaży, które ujawniły mniej zdobną, starszą mozaikę w tej części (Waliszewski, Chmielewski, & Czajka, 2013).

W zimie 1999 roku nieznani sprawcy ukradli zachowaną w świetnym stanie mozaikę z nawy centralnej oraz fragment z inskrypcją datującą z nawy południowej. Cennego fragmentu z datującą inskrypcją nie udało się do tej pory odzyskać.

Po kradzieży fragmentów mozaiki podjęto decyzje o zdjęciu dwóch cennych, pozostających do tego czasu *in situ*, fragmentów. Przez dwie kolejne kampanie studyjne, przeniesiono na nowe podłoże fragmenty mozaik z przedstawieniem ptaków przy wazie oraz dwóch oryksów. Do przeniesionych na nowe podłoże fragmentów dołączyła również mozaika z przedstawieniem lwicy. Fragment mozaiki z lwicą wyjęty został w 1996 roku, podczas prac w części prezbiterium. Przetransferowane na nowe podłoże trzy zabezpieczone fragmenty przewieziono na stałą ekspozycję do muzeum w Beited Dine, w górach Chouf, gdzie mieści się muzeum mozaik. Po dziesięciu latach eksponowania w salach muzeum w Beited Dine, trzy fragmenty z bazyliki w Chhim zostały przesłane na genewską wystawę pt. *Fascination du Liban*. W salach Muzeum Historycznego Miasta Genewy zaprezentowano europejskiej publiczności najcenniejsze zabytki z terenów Libanu, w tym także trzy dekoracyjne fragmenty posadzkowej mozaiki z bazyliki w Chhim (Chmielewski, 2013).

PRACE KONSERWATORSKIE PRZY MALOWIDŁACH ŚCIENNYCH W LIBANIE

Niecałe dziewięć lat od rozpoczęcia prac konserwatorów w Libanie, zainicjowany został kolejny etap działań misji. Od 2004 roku w ramach praktyk studenckich realizowany jest projekt konserwacji średniowiecznych malowideł ściennych w kościołach północnego Libanu. W północnej części kraju zachowało się wiele małych świątyń i kaplic ozdobionych malowidłami ściennymi. Większość naściennych dekoracji pochodzi z XII i XIII w. i związana jest z obecnością, na tych terenach, krzyżowców. Malowidła ścienne z tego okresu przeniknięte są tradycją bizantyjską, wpływami sztuki z terenów Syrii oraz sztuką zachodnią (Chmielewski, 2013). Splot wielokulturowych wpływów widoczny jest przede wszystkim w ikonografii i stylistyce malowideł. Zachowanym polichromiom często towarzyszą inskrypcje, przede wszystkim w języku greckim, syryjskim i arabskim, co potwierdza złożony kontekst kulturowy i religijny powstania malowideł (Chmielewski, 2013).

Pierwszą świątynią, w której zainicjowane zostały działania polskich konserwatorów w Libanie, był kościół pw. Świętych Sergiusza i Bachusa w Kaftoun, znajdujący się na terenie żeńskiego greko-ortodoksyjnego klasztoru (Chmielewski, 2013). Nie wielki, kamienny kościół nosi w swojej bryle ślady architektury zachodniej. Trójnawowy kościół z przedsionkiem i apsydą, od zachodu połączony jest z pomieszczeniami gospodarczymi. Przez lata opuszczony popadał w ruinę, z czasem zewnętrzne mury porośla dzika roślinność przysłaniając większą część bryły budowli. Podczas pro-

wadzonych prac naprawczych, których celem miało być przywrócenie świątyni do kultu, robotnicy natrafili na fragmenty malowideł ściennych. Po odkryciu fragmentów malowideł, polscy konserwatorzy podjęli się zabezpieczenia cennego znaleziska, a w dalszej kolejności przeprowadzenia sondażu, w celu identyfikacji ewentualnych nieodsloniętych dotychczas dekoracji. W 2004 roku podczas pierwszych misji odnaleziono w górnej części absydy pierwsze cenne, średniowieczne malowidła. W wyniku ekspertyz stwierdzono, że świątynia pw. Świętych Sergiusza i Bachusa zachowana jest w złym stanie. Wskazano także na konieczność przeprowadzenia długoletnich prac konserwatorskich, których celem będzie odsłonięcie i zabezpieczenie zachowanych malowideł oraz ich właściwa ekspozycja na ścianach kościoła.

Dziś już wiemy, że zasypany kościół w Kaftoun krył w swoim wnętrzu jedne z najlepszych średniowiecznych malowideł ściennych jakie możemy spotkać w Libanie. Z dawnej dekoracji zachowały się sceny *Deesis* w konsze absydy oraz *Zwiastowania* powyżej niej, dwa fragmenty *Komunii Apostołów* na bocznych ścianach nawy głównej oraz przedstawienia świętych na filarach między nawami. Prace w kościele w Kaftoun trwały do 2009 roku. W międzyczasie, dzięki staraniom władz Kościoła Grekoortodoksyjnego i lokalnej społeczności, położono wewnątrz świątyni nowe tynki oraz odbudowano całkowicie zniszczoną nawę północną. Dzięki wieloletniej pracy studentów i pracowników Wydziału Konserwacji i Restauracji Dziel Sztuki warszawskiej ASP udało się uratować i częściowo przywrócić blask cennym malowidłom.

Konserwacja wnętrza kościoła w Kaftoun zakończyła się dużym sukcesem i nie małym rozgłosem w lokalnych mediach. Polskie misje z udziałem studentów zyskały uznanie i stały się bardzo ważnym partnerem dla lokalnych instytucji i fundacji.

We współpracy z *Association pour le restauration et l'étude des fresques médiévales du Liban* [Stowarzyszenie na rzecz konserwacji i badań nad średniowiecznymi freskami Libanu] i Departamentem Starożytności Libanu oraz Kościołem Greko Ortodoksyjnym, przeprowadzono prace konserwatorskie między innymi w kościołach w Maad, Amiun, Kfar Helda, Anfeh oraz *Mar Elisa Btina*.

Malowidła ścienne z kościoła w Kaftoun odznaczają się wysokim poziomem artystycznym. Kaftoun, w czasie gdy powstawały ścienne dekoracje, było z pewnością ważnym miejscem na mapie działalności artystycznej. Wpływ twórczości zespołów pracujących w kościele pw. Świętych Sergiusza i Bachusa odnaleźć można w świątyniach na pobliskich terenach. Szczególne podobieństwo stylistyczne udaje się dostrzec w dekoracjach kościoła pw. *Sayyidat Al-Charaaib* (Wezwanie kościoła *Sayyidat Al Charaib* można tłumaczyć jako kościół pw. Matki Boskiej od Ruin) w miejscowości Kfar Helda (Immerzeel, 2009).

W niewielkim, jednonawowym kościele w Kfar Helda, prace konserwatorskie, z udziałem studentów z Polski, rozpoczęły się w 2009 roku. Świątynia przez wiele lat była opuszczona, a ponieważ znajduje się na uboczu, zaniedbana, popadała w ruinę. Przed rozpoczęciem prac konserwatorskich, lokalna społeczność zadbała o wzniesienie zawalanej ściany zachodniej oraz uszczelnienie dachu. Przeprowadzone prace naprawcze umożliwiły rozpoczęcie działań konserwatorskich w zabezpieczonym wnętrzu. W 2009 roku widoczne były jedynie dwa niewielkie fragmenty dekoracji ściennych. Pokrywająca przedstawienia gruba warstwa białych, kalcytowych nawarstwień, uniemożliwiała interpretację malowideł. Ze względu na wysoki poziom ar-

tystyczny ściennych dekoracji, podjęto decyzję o rozpoczęciu prac konserwatorskich przy zabezpieczeniu i odsłonięciu nieczytelnych malowideł, co umożliwiłoby ich interpretację. Prace zespołów misji studenckich trwały przez dwa kolejne sezony, aż do 2011 roku. W ich toku udało się odsłonić między innymi nieczytelne malowidła na ścianie południowej, z cennym przedstawieniem sceny *Bożego Narodzenia*. Największego odkrycia dokonano podczas prac konserwatorskich prowadzonych w konsze absydy. W wielu miejscach na ścianach kościoła, tynki pokryte były warstwą sadzy, co wskazywało, że świątynia w przeszłości została zniszczona na skutek pożaru. Przed wszystkim zniszczeniu uległy partie tynków w górnych częściach absydy. Po zabezpieczeniu i wzmocnieniu tynków, przystąpiono do usuwania warstw sadzy, sondując czy pod czarnym nalotem zachowały się dekoracje malarskie. Pierwsze odkrywki wykazały obecność warstw barwnych. Po długim i pracochłonnym oczyszczaniu, odsłonięto scenę *Deesis*, z postacią Chrystusa na tronie oraz po bokach Marią i Janem Chrzcicielem. K. Chmielewski (2013, str. 144) wskazuje, że dzięki oryginalnym właściwościom technologicznym udało się zabezpieczyć fragmenty malowideł, które przetrwały. Zarówno malowidła ścienne z Kaftoun, jak i dekoracje kościoła z Kfar Helda prezentują wysoki poziom technologiczny i artystyczny.

Równoległe z pracami toczącymi się w kościele w miejscowości Kfar Helda, prowadzone były działania w świątyni pw. św. Charbela w Maad. Historia obecnego kościoła w Maad sięga czasów antycznych. Pozostałości po okresie starożytnym zostały zachowane we wnętrzu kościoła. Elementy takie jak starożytne kolumny czy kapitele, wykorzystane były do budowy nowej świątyni, wzniesionej w tym miejscu w okresie bizantyńskim (Nordiguan & Voisin, 2009). Kościół w XII w. przebudowano po raz kolejny, dodając dekoracje malarskie.

Do naszych czasów we wnętrzu zachowały się malowidła w górnej części absydy oraz w pomieszczeniu, rodzaju kaplicy, przylegającym do prezbiterium od strony nawy południowej. W 1974 roku malowidła ścienne w absydzie zostały poddane pracom konserwatorskim prowadzonym przez zespół libańsko-włoskich specjalistów (Chmielewski, 2013). Trwające przez dwa sezony działania polskiej misji konserwatorskiej, prowadzone były przy malowidłach we wspomnianej kaplicy. Program konserwatorski zaplanowany na lata 2008-2009 przewidywał przede wszystkim konsolidację tynków, a w dalszej części usunięcie kalcytowych nawarstwień i wzmocnienie polichromii. Na ścianach, zachowały się malowidła z dwóch, różnych okresów historycznych. Na ścianie południowej, w dużej części przetrwało przedstawienie ze sceną *Zaśnięcia Matki Boskiej*, stanowiące chronologicznie drugą warstwę. Przedstawienie utrzymane jest w stylistyce wschodniej, na co wskazuje układ kompozycyjny. Prace konserwatorskie, prowadzone we wnętrzu, objęły także wcześniejszą warstwę chronologiczną, jak i malowidła zachowane na ścianie północnej kaplicy.

W efekcie prac, prowadzonych przez polskich konserwatorów w kościele św. Charbela w Maad, udało się poprawnie zidentyfikować na nowo części postaci, których interpretacja była wcześniej bardzo trudna a wiele detali pozostawało nieczytelnych z powodu grubych nawarstwień kalcytowych.

Malowidła z kościoła św. Charbela w Maad charakteryzują się prostą formą „stylu syryjskiego” (Chmielewski, 2013, str. 73) i są jednymi z najstarszych na terenie Libanu (Dodd, 2004).

Po zakończeniu prac w kościele w Maad, misja konserwatorska z udziałem studentów, rozpoczęła dziania przy średniowiecznych malowidłach ściennych w kościołach, w Amiun i Bejrucie. Oba projekty prowadzone były równolegle. Prace w kościele pw. św. Eliasza [*Mar Elias Btina*] w Bejrucie poprzedziła wizyta studyjna. W 2007 roku przeprowadzano szereg sondaży na ścianach w najstarszej części kościoła. Na współczesną świątynię składają się trzy, różne pod względem architektonicznym i chronologicznym części, przylegające do dziewiętnastowiecznego, klasztorowego budynku. Najstarszą z nich jest niewielkie prezbiterium umieszczone za drewnianym ikonostasem, środkowa część nawowa postawiła w XIX w., zaś najmłodszy przedsionek w XX w. (Chmielewski, 2013).

Do czasu rozpoczęcia prac sondażowych w najstarszej części, ściany pomieszczenia za ikonostasem pokryte były białym tynkiem. W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że pod wtórnymi, białymi warstwami zachowane są średniowieczne malowidła ścienne. Cenne malowidła przetrwały głównie w wyższych partiach ścian. Zachowane elementy malarskiej dekoracji, przedstawiały po dwie sceny na każdej ze ścian. Ściana północna przedstawia dwie sceny z prorokiem Eliaszem, a na przeciwległej ścianie, po oczyszczeniu z wtórnych warstw tynków, ukazały się postacie dwóch świętych. Ze względu na bardzo zły stan zachowania warstwy malarskiej, identyfikacja postaci świętych była niemożliwa, ponieważ w wielu miejscach warstwy malowidła zachowały się jedynie w części spodniego rysunku. W trakcie zdejmowania wtórnych warstw tynków odnaleziono bardzo interesujący element, ozdabiający konchę absydy. Pod wieloma warstwami tynków i pobiał, odsłonięto w tym miejscu wykutą w skale formę muszli, wypełniającą całe wnętrze konchy.

Malowidła z kościoła *Mar Elias Btine* są wyjątkowo cenne pod względem historycznym jak i ikonograficznym. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że odnalezione przez polskich konserwatorów malowidła, z przedstawieniem postaci świętego Eliasza należą do najstarszych, zachowanych na terenach Libanu. W kościele w Bejrucie ikonografię scen z życia świętego Eliasza potwierdza zachowana inskrypcja w języku greckim. Kościół znajduje się w dzielnicy szczególnie związanej z kultem świętego Eliasza, znajduje się tutaj ulica i kolejna świątynia nosząca jego imię. Niezwykle istotne dla badań historii kościoła jest odsłonięcie rzeźbionej formy muszli zachowanej w konsze absydy, co może świadczyć o późno-antycznej tradycji miejsca (Chmielewski, 2013).

Znajdujący się w miejscowości Amiun kościół pw. św. Fokasa to jedna z dwóch średniowiecznych świątyń w mieście. We wnętrzach większego kościoła pw. św. Jerzego, do naszych czasów nie przetrwały żadne ze ściennych dekoracji. W literaturze tematu, dekoracje kościoła pw. św. Fokasa, są jednymi z najwcześniej udokumentowanych (Enlart, 1923). We wnętrzach kościoła zachowało się wiele scen, między innymi w dolnej części absydy oraz w jej konsze, na filarach jak również na ścianie północnej. Dekoracje malarskie w kościele św. Fokasa są niejednorodne, w wielu miejscach starsze dekoracje zostały przykryte przedstawieniami dodanymi w okresie późniejszym. Jednak wszystkie malowidła pochodzą zapewne z XII i XIII w., na co wskazuje technologia ich wykonania, jak również ikonografia. Prace przeprowadzone w trakcie działań misji konserwatorskich obejmowały przede wszystkim zabezpieczenie i wzmocnienie historycznych tynków. W wielu miejscach wykazywały one brak ad-

hejji do kamiennego muru, co groziło ich całkowitym odspojeniem i odpadnięciem od ścian. Po zabezpieczeniu warstw malarskich możliwe było rozpoczęcie oczyszczania powierzchni malowideł oraz podjęcia próby estetycznej prezentacji historycznych dekoracji naściennych. Niemalym wyzwaniem w toku prac, okazało się wykonanie scalenia estetycznego i retuszy malowideł w dolnej części absydy gdzie przedstawiono stojących obok siebie świętych.

W 1918 roku w Amiun doszło do trzęsienia ziemi, w wyniku wstrząsów zniszczeniu uległy górne partie malowideł w absydzie (Immerzeel, 2009). W tym czasie kamienne bloki pokryte warstwami malowideł pozbierano i ponownie umieszczono w górnej części absydy. Zabieg ten w pełni spełniał zadanie konstrukcyjne, jednak budowniczowie nie ustrzegli się od popełnienia pewnych błędów kompozycyjnych. Wiele spośród dekorowanych kamiennych bloków zostało ułożonych w nieodpowiednich miejscach. Malowidła w absydzie po naprawach, przeprowadzonych w przeszłości prezentowały się nieestetycznie łącznie z niewłaściwymi retuszami. Dlatego bieżące prace wymagały od zespołu polskich konserwatorów, szczególnie dużego wyczucia i wprawy. W efekcie udało się uzyskać subtelną, nie narzucającą się odbiorcy, aranżację malowideł we wnętrzu świątyni.

W 2013 roku polska misja konserwatorska z udziałem studentów, rozpoczęła prace w kościele na północy Libanu, w miejscowości Anfeh. Miejscowość położona nad brzegiem morza znajduje się w niewielkiej odległości, kilkunastu kilometrów, od miasta Trypolis. Najnowsze badania, wskazują że Anfeh pełniło ważną rolę pod względem ekonomicznym w północnym Lewancie już od okresu brązu (Panayou-Haroun, 2015). Gdy w średniowieczu Anfeh stało się lennem hrabstwa Trypolis, ze względu na swoje położenie, zaczęło odgrywać bardzo ważną rolę strategiczną (Panayou-Haroun, 2015). Niewielka nadmorska miejscowość była rozbudowywana, przeżywając okres prosperity. Do dziś na skalistym brzegu odnaleźć można ruiny średniowiecznej twierdzy, a w centrum miasta stoi pochodzący z tego samego okresu kościół pw. Św. Katarzyny, wzorowany na architekturze zachodniej (Dodd, 2004). Drugą zachowaną w miejscowości średniowieczną świątynią jest niewielki kościół *Saaydath Al-Rich*. Wezwanie kościoła oznacza kościół Matki Boskiej od Pomyślnych Wiatrów, wskazując na pobożność lokalnej ludności żeglarzy. Obecnie na terenie miasta prowadzone są wykopaliska archeologiczne pod kierunkiem doktor Nadine Panayot-Haroun z Uniwersytetu Balamand. Przede wszystkim dzięki zaangażowaniu szefowej misji archeologicznej w ochronę dziedzictwa materialnego miasta, udało się kilka lat temu zabezpieczyć opuszczony kościół. W ramach działań naprawczych zrekonstruowano brakujący dach i ściany oraz zabezpieczono tynki we wnętrzu.

Mimo usilnych prób lokalnych służb, stan opuszczonego kościoła był bardzo zły. Przez szereg lat świątynia popadła w ruinę, a w jej wnętrzu na ścianach zachowały się jedynie nieliczne fragmenty oryginalnych tynków. Ze względu na niewielką odległość kościoła od brzegów morza, malowidła ściennie były szczególnie narażone na negatywne oddziaływanie soli zawartych w morskiej wodzie, które, wraz z bryzą osadzały się na historycznych tynkach. Efektem tego procesu są głębokie wżery na powierzchni malowideł jak i spodnich warstwach białego tynku. Wielu badaczy średniowiecznych malowideł ściennych z terenów Libanu wskazywało na trudności rozpoznania ikonografii przedstawionych postaci. Różne interpretacje dotyczyły

przede wszystkim fragmentu ze świętym na koniu, znajdującego się na ścianie południowej kościoła. Matt Immerzeel (Immerzeel, 2009) przypuszcza, że postać na koniu to święty Teodor, natomiast Erica Cruikshank Dodd (Dodd, 2004) wskazuje na podobieństwo do innych przedstawień z wizerunkiem świętego Jerzego. Problem z interpretacją, jest wynikiem zaawansowanych zniszczeniach warstw polichromii jak i obecności grubych, białych, kalcytowych nawarstwień, które przez lata wytrącały się na powierzchni, a dziś uniemożliwiają czytelny odbiór dekoracji i detali.

W 2013 roku misja konserwatorów z Polski podjęła się sporządzenia raportu o kondycji i stanie zachowania malowideł ściennych we wnętrzu kościoła, jak również przeprowadzenia ratunkowych zabiegów, zabezpieczających historyczne tynki. W trakcie prowadzonych prac ratunkowych, na ścianach widoczne były liczne warstwy tynków, prawdopodobnie z różnych okresów chronologicznych oraz nieliczne, fragmentarycznie zachowane malowidła. Wszystkie ściany pokryte były grubymi nawarstwieniami kalcytowymi a w wielu miejscach zaobserwować można było ślady spalenizny i okopcenia. Po zakończeniu prac ratunkowych złożony został raport z oceny stanu zachowania malowideł ściennych we wnętrzu, który wskazywał na natychmiastową konieczność przeprowadzenia prac konserwatorskich, polegających przede wszystkim na zabezpieczeniu i wzmocnieniu historycznych tynków i malowideł.

Dwa lata później misja konserwatorska z udziałem studentów, powróciła do kościoła pw. Matki Boskiej od Pomyślnych Wiatrów. Celem prac w pierwszym sezonie było zabezpieczenie i wzmocnienie tynków, zgodnie z zaleceniami raportu o kondycji dekoracji. W trakcie pięcioletniej misji konserwatorskiej udało się wykonać zabezpieczenie i wzmocnienie większości tynków i malowideł. Prace techniczne kontynuowane były także na początku misji w 2016 roku. Po ich zakończeniu możliwe było wykonanie odkrywek, sondujących czy na ścianach zachowały się inne fragmenty malowideł. Już pierwsze próby usuwania nawarstwień kalcytowych i sadzy z powierzchni wykazały, że na ścianach znajduje się więcej scen. Jak do tej pory udało się odsłonić cenne inskrypcje oraz zachowane w bardzo złym stanie przedstawienia postaci na ścianach i sklepieniu świątyni. Zakończenie projektu planowane jest na 2017 rok. Już dziś wiadomo, że wewnątrz niewielkiego kościoła nad brzegiem morza w Anfeh, zachowały się nieznane jak dotąd sceny i interesujące ikonograficznie przedstawienia. Prowadzone w toku prac konserwatorskich badania technologii wykazują, że kościół był wielokrotnie przebudowywany, czego efektem są różne pod względem chronologicznym warstwy tynków i malowideł. Zakończenie projektu konserwatorskiego w Anfeh umożliwi dalsze badania nad historią kościoła oraz analizy ikonograficzne zachowanych we wnętrzu przedstawień.

Dzięki marce, jaką wyrobili sobie przez lata polscy konserwatorzy w Libanie, studenci mają możliwość uczestniczenia w działaniach ratunkowych prowadzonych przez Departament Starożytności Libanu. W trakcie praktyk polski zespół był zaangażowany w prace ratunkowe przy malowidłach ściennych w opuszczonym klasztorze pw. Świętego Krzyża [*Deit el Salib*] w Hadszit i zabezpieczenie malowideł ściennych w rzymskich grobowcach w miejscowości Jiyeh. W 2016 roku studenci wzięli udział w jednodniowym przedsięwzięciu, polegającym na przeniesieniu cennej mozaiki wczesno-bizantyńskiej z zagrożonego stanowiska archeologicznego.

PODSUMOWANIE

Mimo ogromnej liczby zabytków w Libanie brakuje odpowiedniej ilości specjalistów z zakresu konserwacji. Nie kształci ich żadna z wyższych uczelni, a problematyka konserwacji i zabezpieczania obiektów zabytkowych poruszana jest w bardzo okrojonym zakresie w ramach studiów archeologicznych. Od 2007 roku w naszych praktykach uczestniczą także studenci z uczelni libańskich, są to przede wszystkim uczestnicy kursu na wydziale archeologii Uniwersytetu Libańskiego. Praca w zespołach międzynarodowych jest szansą na poznanie się i wymianę dotychczasowych doświadczeń dla studentów z Polski, jak i z Libanu. Wieloletnie doświadczenia misji konserwatorskich prezentują wypracowane i sprawdzone praktyki z zakresu kształcenia zawodowego przy jednoczesnej realizacji założeń edukacji międzykulturowej. Po zakończonym pięciodniowym tygodniu prac praktycznych, polscy studenci mają możliwość uczestniczyć, w organizowanych przez kadre, wycieczkach po kraju. W wielu przypadkach w trakcie zwiedzania aranżowane są spotkania z kuratorami i pracownikami muzeów oraz lokalnymi pasjonatami, zaznajomionymi z historią odwiedzanych miejsc. To wyjątkowo ważne doświadczenie, ponieważ do dziś w Libanie, szczególnie na prowincji, zachowało się wiele tradycyjnych zakładów stosujących stare metody i technologie wytwarzania. Przykład mogą stanowić tu warsztaty zajmujące się tradycyjną produkcją wypalanych glinianych naczyń czy manufaktury tkackie specjalizujące się w wyrobie dywanów. Kulturowana od starożytności technologia produkcji oliwy z oliwek to przykład obrazujący przywiązanie Libańczyków do starych i sprawdzonych metod (Waliszewski, 2014). O długowiecznej tradycji Libanu świadczą także obiekty pochodzące z różnych epok historycznych. Do dziś można podziwiać świetnie zachowany kompleks świątynny z okresu imperium rzymskiego w Baalbek, średnio-wieczne kościołki i zamki pozostawione po krzyżowcach, elementy architektury islamu z charakterystycznymi dekoracjami i wiele innych. Dla wielu studentów Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie praktyki w Libanie są pierwszym doświadczeniem z kulturą bliskowschodnią.

W trakcie prac konserwatorskich, z uwagi na międzynarodowy zespół, prowadzący często omawiają problematykę obiektu w języku angielskim. Daje to studentom z Polski możliwość poszerzenia wiedzy z zakresu znajomości języka obcego na poziomie słownictwa specjalistycznego.

Praca z unikatowymi zabytkami, zachowanymi na terenie obecnego Libanu, daje możliwość nabycia wyjątkowych umiejętności zawodowych. Przede wszystkim ze względu na różnice technologiczne oraz kontekst materii zabytkowej, możliwe jest zmierzenie się z wyzwaniem konserwatorskimi bardzo odmiennymi od tych, jakie spotykamy w Polsce.

Celem praktyk, prowadzonych dla studentów Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, jest przede wszystkim praktyka zawodowa nabywana w miejscu, gdzie – prócz doskonalenia umiejętności – konieczna jest otwartość na różnorodne aspekty wielokulturowej tradycji Bliskiego Wschodu i zachęcenia do dalszych studiów w tym zakresie. Pięciodniowy okres praktyk to czas, kiedy studenci mogą sprawdzić się w pracach prowadzonych nie zawsze w łatwych warunkach, ocenić, jak radzą sobie z pracą w zespole, a przede wszystkim przeżyć przygodę w międzykulturowym tyglu, jakim jest Liban.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Chmielewski, K. (2013). *Odkrycie i konserwacja średniowiecznych malowideł w kościele pw. Św. Św. Sergiusza i Bachusa w Kaftoun*. Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie.
- [2] Dodd, E. C. (2004). *Medieval wall painting in the Lebanon* [Średniowieczne malowidła ściennie w Libanie]. Wiesbaden: Ludwig Reichert Dr.
- [3] Enlart, C. (1923). L'abbaye cistercienne de Belmont en Syrie [Opactwo cystersów w Belmont w Syrii]. *Syria*, 1, 35-38.
- [4] Fisk, R. (2002). *Pity the nation: the abduction of Lebanon* [Żałujmy narodu: uprowadzenie Libanu]. New York: Thunder's Mouth Press/ Nations Books.
- [5] Fisk, R. (1991). The biggest supermarket in Lebanon: A journalist investigates the plundering of Lebanon heritage [Największy supermarket w Libanie: dziennikarz bada grabież dziedzictwa Libanu]. *Berytus*, XXXIX, 243-253.
- [6] Immerzeel, M. (2009). *Identity puzzle: Medieval Christian art in Syria and Lebanon* [Tożsamość układanki: średniowieczna sztuka chrześcijańska w Syrii i Libanie]. Leuvenen: ISD.
- [7] Krawczuk, A. (1994). *Kronika starożytnego Rzymu*. Warszawa: Iskry.
- [8] Madeyska, D. (2003). *Liban*. Warszawa: Trio.
- [9] Nimeh, W. (2006). *Hisotry of Lebanon, illustrated* [Historia Libanu, ilustrowana]. (F. D. Nimeh, Tłum.) Byblos: Libraire et Editions Byblien.
- [10] Nordiguian, L., & Voisin, J.-C. (2009). *Chateaux et eglises du Moyen-Age au Liban* [Średniowieczne zamki i kościoły w Libanie]. Beirut: Terre du Liban.
- [11] Panayou-Haroun, N. (2015). Anfeh Unveiled: Historical beckground ongoing research and Future Prospects [Anfeh odsłonięte: Tło historyczne trwających badań oraz plany na przyszłość]. *Jurnal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Sites*, 3, 396-414.
- [12] Salibi, K. (2003). *A house of many maisons the history of Lebanon reconsidered* [Dom wielu murarzy zrewidowana historia Libanu]. London, New York: I. B. Taurus.
- [13] Uberti, M. L. (2010). *Wprowadzenie do historii starożytnego Bliskiego Wschodu*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- [14] Waliszewski, T. (2014). *Elaion, olive oil production in Roman and Byzantine Syria-Palestine* [Elaion, produkcja oliwy z oliwek w rzymskiej i bizantyńskiej Syro-Palestynie]. Warszawa: University of Warsaw Press.
- [15] Waliszewski, T., Chmielewski, K., & Czajka, A. (2013). *Od bizantyjskich mozaik po średniowieczne malowidła, 17 lat polsko-libańskiej współpracy archeologicznej i konserwatorskiej 1996-2013*. Bejrut: Bejrut: Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej.
- [16] Waliszewski, T., Kowalski, S., & Witecka, A. (2008). Chhim and Jiyeh excavations 1997 [Chhim i Jiyeh. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, IX, 139-152
- [17] Wipszycka, E., & Bravo, B. (1992). *Historia starożytnych Greków* (Tom 3). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- [18] Zdanowski, J. (2010). *Historia Bliskiego Wschodu w XX wieku*. Wrocław : Ossolineum.